



Олена Бабакова

**БІЛЬШЕ СВОБОДИ,
МЕНШЕ РІВНОСТІ ТА БРАТЕРСТВА.
ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОЇ МАГНАТЕРІЇ
ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ
(НА МАТЕРІАЛАХ БІОГРАФІЙ
КНЯЗЯ ЯНУША ОСТРОЗЬКОГО)**

У студіях над елітами Першої Речі Посполитої одним з ключових питань є політична культура шляхти. Якщо участі представників українського привілейованого стану у вальних сеймах та місцевих сеймиках вже присвячено чимало досліджень¹, то проблема ставлення української шляхти до державотворчих процесів залишається маловивченою². Найбільш активними гравцями з українських земель у політичному просторі Речі Посполитої виступали магнати, учасники засідань сенату та сейму, патрони клієнтарних угрупувань, великі землевласники. У кризові моменти наприкінці XVI – на початку XVII століття саме вони ставали головними «постачальниками ідеології» для місцевої шляхти та представниками своїх воєводств на загальноодержавних форумах.

Прагматизм та популізм – цими словами історики, починаючи ще з XIX століття, найчастіше характеризують поведінку української магнатерії у публічному просторі Речі Посполитої. І дійсно, магнати дбали в першу чергу про справне функціонування своїх доменів та не відмовлялися від риторичних загравань з дрібною шляхтою на сеймиках. Це не означає, що їхні по-

¹ Серед найважливіших праць слід згадати: *Seredyka J. Senatorowie Rzeczypospolitej na sejmach Zygmunta III Wazy (1587-1632) // Rozprawy z dziejów XVI i XVII wieku.* – Poznań, 2003; *Dziegielewski J. Sejmy elekcyjne, elektorzy, elekcje 1573-1614.* – Pultusk, 2003; *Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569-1648.* – Warszawa, 2006; *Litwin H. Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569-1648.* – Warszawa, 2009. В цих же працях детальна бібліографія предмету.

² Про політичну культуру на українських землях у ранньомодерний період писали: *Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Навчальний посібник.* – Київ, 1998; *Його ж. Ціннісні орієнтації запорозького козацтва до Визвольної війни: «права», «свободи», «вольності» // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво.* – Київ, 1998; *Яковенко Н. Політична культура еліт. Формування шляхти та її статус // Історія української культури / Гол. ред. Я.Д. Ісаєвич. – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура ХІІІ – першої половини XVII ст. – С. 359-372.*

гляди на політичну систему країни були позбавлені оригінальності, а за риторикою не крилися проекти реформ.

Пропонуємо звернутися до питання політичної культури князя Януша Острозького (бл. 1554-1620)³ – одного з найпомітніших політиків, що представляли українські землі в Речі Посполитій на початку XVII століття⁴. Старший син Василя-Костянтина Острозького, спочатку волинський воєвода (1585-1593), потім краківський каштелян (1593-1620), перший світський сенатор Речі Посполитої, Януш Острозький кілька разів розглядався як претендент на гетьманську булаву та навіть монарший престол. Як і інші сини київського воєводи, він не отримав університетської освіти, проте пройшов непогану школу придворного та міжнародного політичного життя під час перебування при віденському імператорському дворі на початку 70-х років XVI століття. Почав проявляти себе на шляхетських з'їздах ще перед обранням королем Стефана Баторія, однак розквіт його діяльності прийшовся на період правління Сигізмунда III Вази, з яким стосунки еволюціонували від доброзичливого партнерства до конфлікту, а потім до обережного нейтралітету. На початку XVII століття князь Януш перейняв частину політичних впливів свого старого батька і зміг добитися широкої підтримки шляхти у Малопольщі та Червоній Русі⁵. Вважався авторитетом у Речі Посполитій у справах, пов'язаних з Габсбургами. На момент смерті був найбагатшим маг-

³ Рік народження Януша Острозького традиційно вираховується за таблицею, уміщеною на його нагробку в Тарнові, де написано, що князь помер, маючи 66 років, див. Krakowski P. Rocznik nagrobny ks. Ostrogskich // Studia Renesansowe. – Wrocław, 1957. – T. 2. – S. 266. Натомість ряд джерел підказує інші, раніші дати народження князя. З гербівника Бартоша Папроцького можна зробити висновок, що старший син князя Василя-Костянтина народився на межі 1558 та 1559 років, див. Herby Rycerstwa Polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane g. P. 1584 / Wyd. K.J. Turowski. – Kraków, 1858. – S. 452. За епіграфіями, вміщеними у костелі отців францисканців у Межирічі-Острозькому, фундатор цієї святині князь Януш прийшов на світ у 1555 або 1556 році, див. Голубев С. Археологическая заметка о памятниках древности, находящихся в некоторых местностях волынской епархии // Труды Киевской духовной академии. – Киев, 1876. – Т. 2, кн. 4. – С. 220-222. Нунцій Клаудіо Рангоні, котрий добре знов на Острозького, підказує 1557 або 1558 рік, див. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku. – Rkps 311 [Relatione del Regno di Polonia cominciata l'anno passato et per varia legittime occupationi non finite se non questo di 20 Luglio del 1604 in Cracovia fatta dall' Eminent^{mo} Sig^{re} Cardinal Valentij]. – К. 133. Найранішу дату (1553 рік) пропонує Василій Ульяновський, посилаючись на лист імператора Фердинанда Габсбурга до короля Сигізмунда II Августа: Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький у галереї предків та нащадків. – Київ, 2012. – С. 1216-1217 (в роботі посилання на джерело: Archiwum Sanguszków. – Lwów, 1897. – Т. 6. – С. 144-145).

⁴ Біографії, статті та розділи у монографіях, присвячені постаті Януша Острозького: Chynczewska-Hennel T. Ostroski Janusz // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław, 1979. – Т. 24. – С. 481-486; Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2003. – С. 135-158; Бондарчук Я.В. Князь Януш Острозький – політик та оборонець земель руських // Вісник Державної Академії керівних кадрів культури та мистецтв. Філософія, мистецтвознавство, історія, політологія. – Київ, 2005. – Вип. 2. – С. 89-95; Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький.... – С. 1213-1282.

⁵ Sokołowski W. Politycy schylku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574-1605. – Warszawa, 1997. – С. 27.

натом країни, що теж відігравало не останню роль для підтримки його політичної позиції серед шляхти.

Діяльність князя Януша у політичному просторі Речі Посполитої, безумовно, відображала його політичну культуру. Поділяючи систему політичних цінностей шляхетського загалу, Острозький, як представник старої родової аристократії князівського походження, водночас, мав специфічні погляди на роль окремих державних інститутів.

Едвард Опалінський, автор класичної для польської історіографії праці про політичну культуру шляхти Першої Речі Посполитої, спираючись на парадигму соціологів Габріеля Е. Елмонда та Сіднея Верби, запропонував багатоаспектну дефініцію політичної культури. З пізнавальної перспективи – це знання та уявлення людей про політичну систему та зацікавлення суспільства її функціонуванням. З емоційної перспективи – це ставлення до політичної системи та справності її функціонування, ступінь задоволення державним устроєм. Врешті, з перспективи оцінювання – це судження щодо окремих публічних інститутів та їх взаємодії з точки зору системи вартостей даного соціуму⁶.

Дослідники, характеризуючи політичну культуру річнополітської шляхти в часи перед повстанням Богдана Хмельницького, часто називають її сарматською, або зем'янською. На думку Марека Соболевського, якщо політичну культуру шляхти XVI століття можна назвати громадянською, культурою свідомої та відповідальної участі в процесі управління державою, то з початком XVII століття ця постава змінилася більш пасивною. Характерними рисами цієї нової, не громадянської, а сарматської культури, були іммобільність, консерватизм, регіоналізм. Звісно, поведінка шляхти в період рокошу Зебжидовського зберігала елементи громадянської культури, однак, як пише Соболевський, еліта з учасників перетворилася на спостерігачів політичного життя держави⁷. Йдучи за цією схемою, апогей політичної активності Януша Острозького якраз збігся у часі з переходом від громадянської до сарматсько-зем'янської позиції стосовно участі у державних справах.

Політична культура та похідні від неї цінності кожного шляхтича у Речі Посполитій формувалися під впливом його походження, місця в ієархії шляхетського стану, матеріальної потуги, освіти та індивідуального досвіду участі у публічному житті. Тогочасний шляхтич міг показати політичну позицію та представити свої погляди ширшій громадськості під час вальних сеймів, локальних сеймиків, конфедерацій чи рокошів. Своєрідним способом представлення власних позицій було також листування з королем, духовенством, іншими шляхтичами.Хоч тогочасні листи мали форму *epistola*

⁶ Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587-1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. – Warszawa, 1995. – S. 5-7.

⁷ Sobolewski M. Polska kultura polityczna i prawnicza w dawnych wiekach. Próba charakterystyki // Czasopismo Prawno-Historyczne. – Poznań, 1983. – Vol. 35, nr 2. – S. 73-77.

privata, більшість впливових адресантів були свідомі, що з їхніми текстами може бути ознайомлене ширше коло осіб. Щоденники, як форма автoreфлексії та презентації поглядів на актуальний стан речей у державі, на початку XVII століття ще не набули широкої популярності.

Едвард Опалінський пропонує кілька категорій-«маркерів», послуговуючись якими, можна аналізувати політичну поставу ранньомoderних еліт. Ключовими для політичної дискусії у державі були такі поняття, як *батьківщина* (ojczyzna), *Riс Посполита* (Rzeczpospolita), *свобода* (wolność), *рівність* (równość), *брата-шляхта* (bracia szlachta), *король* (Król), *сейм* (Sejm), *сенат* (Senat), *права і свободи* (prawa i wolności), *шляхетські свободи* (wolności szlacheckie), *традиція* (tradycja). Прослідковуючи контекст використання цих понять у текстах Острозького, можна зробити висновок про його оцінку справності функціонування держави, діагноз для її основних проблем, погляди на можливості зміни компетенції окремих інститутів, станову соціалідарності.

Світогляд князя Януша, особливо на початку політичної кар'єри, формувався під впливом поглядів його батька Василя-Костянтина Острозького. Ще в 1578 році майбутній сенатор писав до Криштофа Радзивіла, що найважливішою для нього є воля батька. Навіть коли старий князь доживав останні літа свого життя, краківський каштелян активно звертався до нього за порадою, хоч на той час вже мав сформовані погляди й індивідуальні цінності⁸.

Януш Острозький не належав до громади полум'яних ораторів. На воєводських сейміках Волині та Київщини з'являвся рідко, більш справно відвідував з'їзи шляхти Сандомирського і Краківського воєводств, та й тут частіше чули листи від магната, ніж його власні промови. Збережені джерела свідчать про те, що князь не брав участь у «перманентних» дебатах шляхти щодо «кондиції держави». Тим ціннішими є його оцінки політичної системи держави, озвучені під час рокошу Зебжидовського (1606-1608)⁹. Рокош, подія за великом рахунком дещо екстремальна для Речі Посполитої, волею-

⁸ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok.1524/1525-1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S. 92.

⁹ Рокош Зебжидовського, або Сандомирський рокош – виступ річнополітської шляхти проти короля Сигізмунда III Вази у 1606-1608 роках (часом у літературі зустрічається датування 1606-1609). Причинами рокошу були спроби Сигізмунда встановити в державі династичне правління, наступ на права шляхти, поразки під час московської кампанії, фаворизування королем езуїтів, обмеження прав протестантів та православних. Головне звинувачення шляхти під адресою монарха – що він порушує «права та звичаї Речі Посполитої». Перебіг рокошу Зебжидовського цікавив багатьох польських істориків, починаючи з кінця XVIII століття. З найбільш ґрунтовних монографічних праць див. Schmitt H. Rokosz Zebrzydowskiego: według źródeł głównie rękopisnych. – Lwów, 1858; Rokosz Zebrzydowskiego: materiały historyczne poprzedzone przedmową i rozprawą pod tytułem Konfederacja i rokosz w dawnem prawie polskiem/ Wyd. A. Rembowski. – Warszawa, 1886-1892; Maciszewski J. Wojna domowa w Polsce, 1606-1609: studium z dziejów walki przeciw kontrreformacji. – Wrocław, 1960. – T. 1-2; Wisner H. Rokosz Zebrzydowskiego. – Kraków, 1989.

неволею змусила Острозького часто та публічно презентувати свої погляди. Можливість отримати «політичний капітал з відсотками» у вигляді симпатій шляхти та короля заохотила магната до оцінки ситуації в державі, справності її інститутів, окреслення проблем та способів їх вирішення.

Хронологія дій краківського каштеляна під час рокошу добре представлена у новій статті Томаша Кемпі¹⁰. Острозький, перебуваючи у конфлікті з Сигізмундом III ще з часів канцлерства Яна Замойського, від самого початку підтримав рокош, взявши участь у з'їздах під Стенжицею та у Любліні на весні 1606 року. Щоправда, небажання підтримувати радикальні гасла шляхетських лідерів та брак рішучості відсунули Острозького від керівництва діями опонентів короля. Був князь Януш і під Сандомиром, однак звідти виїхав до королівського табору, де намагався узгодити інтереси монарха та рокошан. Починаючи з вересня 1606 року, руський аристократ фактично був одним з головних переговорників між сторонами конфлікту. У 1607 році увійшов до складу спеціальної сеймової комісії, котра мала випрацювати умови порозуміння з прибічниками Миколая Зебжидовського. У 1608 кілька разів натякав Сигізмундові III, відносини з яким тепер покращилися, на можливість винагородити його заслуги у поверненні миру в державі, однак залишився без виразної вдячності з боку обох сторін. Хоча протягом рокошу сучасники неодноразово констатували, що більш активна підтримка виступу шляхти краківським каштеляном могла б змінити хід подій.

Маємо кілька десятків збережених листів Януша Острозького до Сигізмунда III, сенаторів, лідерів рокошу, шляхти, згромадженої під Стенжицею чи Сандомиром, а також записані очевидцями тексти його промов. Той факт, що більшість з цих документів неодноразово переписувалася та розповсюджувалася серед шляхти, свідчить якщо не про доцінення їхнього змісту, то, принаймні, про зацікавлення сучасників поглядами Острозького.

Якщо порівняти тексти листів та промов Острозького з текстами інших тогочасних діячів, можна зауважити, що на їхньому фоні князь Януш багато говорив про сенат та роль сенаторів у політичному житті держави. На думку Острозького, сенатори грали у державному устрої непересічну роль, а їхньою головною функцією було надання порад королеві та медіація під час конфліктів. Острозький часто вживав окреслення «сенаторський обов'язок», що полягав у підтримці короля в справі збереження миру в країні¹¹, наданні йому ж «доброзичливих порад», представленні інтересів шляхти перед

¹⁰ Kempa T. Postawa kasztelana krakowskiego Janusza Ostrogskiego w okresie rokoszu Zebrzydowskiego // Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI-XVIII wieku / Pod red. Ewy Dubas-Urwanowicz i Jerzego Urwanowicza. – Kraków, 2012. – S. 267-296.

¹¹ Biblioteka Narodowa w Warszawie (далі скорочення: BN). – Rkps 3087: Andrzej Lisiecki. Sigismundi Tertii regis Poloniae et Sueciae Rerum gestarum tomus 3. – K. 678: Copia listu od p[ana] krakowskiego [Janusza Ostrogskiego] do Kro[la] I[ego] M[ilosci]. Ostróg, 26.I.1608.

монархом і посередництві в разі виникнення конфлікту між ними¹², захисті «дорогих свобод» та «посполитого права»¹³.

Будучи представником князівської верстви, краківський каштелян усвідомлював свій унікальний статус у Речі Посполитій¹⁴. І хоча аристократичні титули формально не визнавалися шляхтою, він вимагав до себе особливої поваги, як до *Dux Ostrogiae*. В цьому контексті показовим був один випадок, що стався з Острозьким у 1607 році під час полагодження конфлікту між рокошанами та королем. Князь Януш відчув себе зневаженим, коли побачив, кого монарх відправив до нього послом. Замість людини, рівної Острозькому за походженням і статусом, Сигізмунд III Ваза доручив відповідальну місію всього лиш коронному референдарю¹⁵. Врахувавши ту обставину, що лицарство зі старих земель Корони мало неприхильне ставлення до використовування князівських титулів у публічному просторі, князь Януш вирішив зіграти на підміні понять і вимагав до себе відповідної поваги не через своє монарше походження, а через те, що був членом сенату, склад якого формувався не за виборним принципом. Звертаючись у червні 1607 року до рокошан, Острозький зазначав: «Kazdemu senatorowi dano swoją powinność, we wszelkich niebespieczenstwach castellan crakowski zawsze miał ex lege et confueludine, ze blisko Pana stoy u zdrowiem i dostoienstwem iego o niebespieczenstwie przestrzegać ma»¹⁶. Не дивно, що князь Януш відчував обурення, коли під час рокошу шляхта почала доводити, що сенатори – це не шляхтичі, а саме існування сенату перекреслює засади шляхетської рівності¹⁷. Острозький не без емоцій проголошував, що стверджувати подібні речі можуть лише люди незнайочі, пихаті, схильні до іноземних впливів особи та... п'яниці. «W senacie siła cnotliwych», – твердив він, відповідаючи на критику. «Nie ma wątpliwości, że senatorowie tak świeccy, jak i duchowni, należą do stanu szlacheckiego»¹⁸.

¹² Там само. – K. 662 v.: Copia listu xięźcia Ie[go] M[ilości] pana krakowskiego [Janusza Ostrońskiego] do Ie[go] M[ilości] X[iądza] cardinala [Bernarda Maciejowskiego]. Ostróg, 4.XI.1607; 616 v.: Copia listu p[ana] krakowskiego [Janusza Ostrońskiego] do Krola Ie[go] M[iloś] ci y panow senatorow. Bd [po 16.VI.1607].

¹³ Там само. – K. 504: Poselstwo p[ana] krakowskiego [Janusza Ostrońskiego] do K[rola] I[ego] M[ilości] y do senatu. Bd [VI.1607].

¹⁴ Яковенко Н. Роль і місце князів у ментальності українського Середньовіччя // Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна/ Видання друге, переглянуте і виправлене. – Київ, 2008. – С. 77-86; Йї ж. Топос «з’єднаних народів» у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Київ, 2002. – С. 231-269.

¹⁵ Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606-1608 / Wyd. J. Czubek. – Kraków, 1918. – T. 3. – S. 159.

¹⁶ BN. – Rkps 3087. – K. 503 v.: Poselstwo p[ana] krakowskiego [Janusza Ostrońskiego] do K[rola] I[ego] M[ilości] y do senatu. Bd [VI.1607].

¹⁷ Rokosz Zebrzydowskiego: materyały historyczne... – S. 41.

¹⁸ BN. – Rkps 3087. – K. 618: Copia listu p[ana] krakowskiego [Janusza Ostrońskiego] do Krola Ie[go] M[ilości] ci y panow senatorow. Bd [po 16.VI.1607].

Треба зауважити, що акцентування своєї вищості та «іншості» не переважало аристократу використовувати популярний серед коронної та литовської шляхти звернення «наші брати». Якщо шляхту Острозький називав *братами*, то сенаторів більш конкретно – *колегами*.

Як посередник між повсталою шляхтою і королем, князь (принаймні, до червня-липня 1607 року) намагався довести рокошанам, що сенатор – такий же шляхтич, як і вони, тільки більш відповідальний, оскільки на його плечі лягає більше обов’язків. Виступаючи у колі під Сандомиром, краківський канцеляріян підкреслював, що говорить з позиції сенатора та шляхтича. Розповідав, що перед тим, як стати сенатором, довго розмірковував, чи він є достатньо мудрим та чи достатньо обдарований шляхетськими цнотами¹⁹. Свій приїзд до Сандомира Острозький пояснював тим, що його, як сенатора, зараз потребує батьківщина. Сенат і його члени повинні відігравати медіаційну функцію в державі – ця думка виразно простежується в листах князя до короля, починаючи з вересня 1606 року. Острозький, наголошуєчи на тому, що «staranie moie iest w uspokojeniu Rptey»²⁰, сам називав себе модератором і стверджував, що це *vox populi* закликає його бути інструментом повернення згоди у державі²¹. Саме цим прагненням він пояснював своє часте переміщення між двома опозиційними таборами. Так, у момент найгострішого протистояння князь навідався до Сандомира для того, аби захистити гідність (*dignita*) монарха та допомогти Речі Посполитій, а іduчи на аудієнцію до Сигізмунда III у Віслицю, мав намір нагадати правителю про шляхетські свободи²². Острозький, який не лінувався за кожної зручної нагоди заявляти про ширість своїх інтенцій, підкреслював, що всі його поради «z uprzejmego serca pochodzily»²³.

Той факт, що рокошани не завжди сприймали його рекомендації, князь Януш сприймав як перешкоду на шляху виконання свого сенаторського

¹⁹ Там само. – K. 338-338 v.: Declaratio castellana krakowskiego [Janusza Ostrogskiego, czytana w kole rokosowym]. 15.VIII.1606: «Weirzalem na przodki moie, czytalem postępk i ch, widziałem ze to fundament naprzednieiszy na sluzbie Rptey, widziałem ze wyczerpnawszy cnotę zdobrego urodzenia, a potym tesz y dobrym czwyczeniem utwierdzona dobrze y statecznie w sobie niedostatek godnosci upatrował, rozumiałem ze gdy cnotą y statecznością oyczynie sluzyc bende, zatym dary Boskie nastepowac zwykly iako on mądrzec mowi Cor Regis in manu Dei, rozumiałem że iusz wola Boza przystapnie ze tenze ktory serce Ziemskego Pana do mnie pobudziel mnie w to kolo Senatorskiego stanu posadziel, tenze y serce moie sprawowac miał i bendzie y doda dowcipu do sluzby oyczyny, a tak wziąszy utwierdzenie w lasce Bozey, wazylem się ten urzad Senatorstwa na sie przyjac, wktórem poczywam się ieslibym co zgryzeset tedy tilko prostotą y głupstwem sczeroscią y cnotą nigdy».

²⁰ Там само. – K. 461 v.: List pana krakowskiego [Janusza Ostrogskiego] do rokoszan. Nowe Miasto, 19.IX.1606.

²¹ Там само. – K. 463: Mowa pana krakowskiego [Janusza Ostrogskiego] do K[rola] I[ego] M[iłosci]. Bd.

²² Там само. – K. 455: List Janusza Ostrogskiego kaszt[elana] krakowskiego do Króla. Z obozu pod Włostową. 8.IX.1606.

²³ Там само. – K. 625: List od p[ana] kakowskiego [Janusza Ostrogskiego] do p[ana Hieronima] Rozdrażewskiego. Opatów, 11.VII.1607.

обов'язку. Він докоряв згromадженому під Сандомиром рицарству, що воно нехтує його ввічливими радами. Навіть попри це, краківський каштелян обіцяв і надалі захищати бунтівників від гніву короля та сенаторів, а також відстоювати ті положення Сандомирських артикулів²⁴, які вважав слушними²⁵. Таким чином, Острозький сам проголосив себе репрезентатором інтересів шляхти перед монархом, що було важливо з огляду на сильний персональний конфлікт із Сигізмундом III найвпливовіших лідерів рокошу Миколая Зебжидовського, Януша Радзивіла та Станіслава Стадницького.

Немає сумніву, що свою сенаторську гідність Острозький сприймав як інструмент длясягнення конкретних політичних цілей, однак це не означає, що розширення повноважень сенату у системі державного устрою Речі Посполитої він вважав своїм політичним «проектом». Реалізація цього проекту навряд чи могла збільшити авторитет князя серед польської шляхти. Коло питань, за які в тогочасній Речі Посполитій відповідали сенатори загалом не було чітко окреслене, а членство у цій «верхній палаті» сейму більшість достойників самі вважали формальністю. Кризова ситуація в країні була добрим шансом уточнити компетенції сенату та збільшити вплив цього інституту на політичний процес. Хизуючись своїм сенаторським статусом, князь Януш одночасно «рекламував» сенат як орган влади, нехай поки що і дорадчий. У перспективі зростання впливу сенату могло трансформуватися у зростання його власної позиції. Цікаво, що батько князя Януша Василь-Костянтин Острозький ніколи не використовував свого членства в сенаті для поширення впливу Дому Острозьких у Короні. Очевидно, київський воєвода вважав, що уряд сенатора не був дієвим засобом впливу ані на короля, ані на шляхту. На українських та білоруських землях старому Острозькому цілком вистачало його князівської харизми. Натомість князь Януш, який пов'язував свою кар'єру вже не тільки і не стільки з родинними землями, мав шанс розраховувати, що як сенатор він зможе більше претендувати на симпатії польської шляхти, ніж просто як князь.

На другому місці за частотністю використовування у текстах Януша Острозького знаходяться категорії, пов'язані зі шляхетськими свободами. Хоча краківський каштелян і підкреслював своє князівське походження, однак так само він наголошував і на своїй принадлежності до шляхетського стану. Тому й часто вживав як останній аргумент у суперечках поняття шляхетських прав та свобод. Англомовна історіографія, характеризуючи шляхетську спільноту Речі Посполитій початку XVII століття, послуговується терміном *Commonwealth of the Nobility*²⁶. Визначальними рисами цього рицарського

²⁴ Детальніше про Сандомирські артикули див. у примітці 35.

²⁵ Там само. – K. 450 v.: List pana krakowskiego [Janusza Ostrogskiego do zjazdu sandomierskiego], Opatów, 10.IX.1606.

²⁶ Див., наприклад: *Sysyn F. Between Poland and the Ukraine: the Dilemma of Adam Kysil, 1600-1653*. – Cambridge, 1985. – P. 27.

братства були спільні цінності та усвідомлення своєї унікальної (на фоні еліт тогочасної Європи) ролі в формуванні державної політики. Звісно, не останню роль тут грали так звані золоті шляхетські свободи-вольності.

Серед найвищих політичних, або «громадянських» цінностей, які поділяла шляхта усієї країни незалежно від регіонального походження та конфесійної приналежності, виділялися свобода, а також рівність, братерство, любов до батьківщини, згода, традиції, свобода Речі Посполитої та «свобода батьківська» (тобто та, яку вибороли пращури)²⁷. Шляхетські свободи князь Януш називав «дорогими», «давніми» і «нашими»²⁸. Про них говорив частіше, ніж про рівність. Формально погоджуючись з ідеологією шляхетського егалітаризму, реально краківський каштелян не хотів відмовитися від тієї унікальної позиції, которую йому забезпечували князівський титул та сенаторський уряд. Острозький намагався зайвий раз не робити наголос на цьому питанні, проте відмовлявся приймати адресовані йому листи без зазначення повної титулатури, а також щедро підтримував поетів-панегіристів, які на цілу державу прославляли його славетний князівський Дім²⁹.

На початку рокошу князь Януш постійно підкреслював, що підтримує ініціативу Миколая Зебжидовського захиstitи шляхетські свободи, які останнім часом опинилися під загрозою. У серпні 1606 року він виявляв намір стояти на сторожі шляхетських прав та свобод і захищати їх від порушення, а свою заяву готовий був скріпити і кров'ю. Пригадуючи сенаторську присягу, Острозький вважав за потрібне зазначити, що коли король не дослухається до його позиції, обороняти його він не буде³⁰. Самого короля він переконував у тому, що шляхта воліє загинути, аніж дивитися на «osczerbek wolnosci naszey»³¹. Острозький нагадував Сигізмунду III, що шляхетські свободи були здобуті кров'ю, і він, як монарх, має особливe право їх оберігати, але в жодному разі не обмежувати. Неприпустимо, писав краківський кашелян, аби шляхта свої свободи знову мусила здобувати у боротьбі з королем³².

За риторикою Острозького простежується прагнення не лише захиstitи свободи спільноти, але й відстояти свої власні інтереси. Відмову підписати конфедерацію рокошу він пояснював правом на вільний вибір. Переказав шляхетському колу, що воно, змушуючи його підписати акт рокошу, «вга-

²⁷ Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej... – S. 81.

²⁸ BN. – Rkps 3087. – K. 504: Poselstwo p[ana] crakowskiego [Janusza Ostrogskiego] do K[rola] I[ego] M[ilości] y do senatu. Bd [VI.1607].

²⁹ Яковенко Н. Топос «з'єднаних народів»... – С. 231-268.

³⁰ BN. – Rkps 3087. – K. 350: Zdanie castellana krakowskiego [Janusza Ostrogskiego]. «W obozie moim», 18.VIII.1606 (У рукописному збірнику, що зберігається в Курницькій бібліотеці, також є копія тексту цієї промови князя Януша, тільки датована 28 серпня 1606 р., див.: Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. – S. 146).

³¹ Там само. – K. 504: Poselstwo p[ana] crakowskiego [Janusza Ostrogskiego] do K[rola] I[ego] M[ilości] y do senatu. Bd [VI.1607].

³² Там само.

няє нас у неволю». І тут же наводив приклад з історії родини: колись князь Костянтин Іванович Острозький служив московському цареві і завоював для нього Астрахань та Казань, але коли правитель почав обмежувати його свободу, той повернувся до батьківщини³³.

Замість категорії шляхетських прав князь Януш часто послуговувався категорією «prawa koronne» (або «prawa i swobody koronne»)³⁴. Можна висунути припущення, що таким чином краківський каштелян підкреслював той факт, що повноту громадянських прав шляхта, в тому числі українська, має лише в Короні Польській. Проте це питання потребує глибшого вивчення.

Не оминав князь Острозький і питання релігійних свобод. Вже під час з'їзду у Любліні у червні 1606 року він підкреслював, що став поряд з Миколаєм Зебжидовським, між іншим, тому, що в Речі Посполитій почали порушуватися права православних та протестантів. Від самого початку рокошу Острозький переконував короля, що поступки на користь православних є однією з умов заспокоєння Речі Посполитої. Саме тому князь, який був католиком ще від початку 1570-х, дуже схвально відгукувався про Сандомирські та Віслицькі артикули³⁵ – обидва документи згадували про потребу повернення з небуття засад Варшавської конфедерації 1573 року³⁶. Як доводить Михайло Довбищенко, навіть після конверсії на католицтво українська шляхта залишалася лояльною щодо Православної Церкви. На початку XVII століття не віднотовано жодного випаду в бік Церкви як інституту, а в основі тих конфліктів, які дійсно мали місце, лежало питання розподілу майна³⁷. Що стосується індивідуального ставлення Януша Острозького до Православ'я та православних, то це питання було досліджено Петром Кулаковським³⁸.

³³ Rokosz Zembrzydowskiego: materiały historyczne... – S. 57–58. Щоправда, представлена князем Янушем інтерпретація перебування його діда у московському полоні є дуже неконвенціональною.

³⁴ BN. – Rkps 3087, k. 503: Poselstwo p[ana] krakowskiego [Janusza Ostrogskiego] do K[rola] [Iego] M[ilosci] u do senatu. Bd [VI.1607].

³⁵ У серпні 1606 року прибічники рокошу зібралися на з'їзд під Сандомиром, а прибічники короля – під Віслицею. Результатом обидвох зіборень стало створення списків вимог до опонентів, або артикулів. У Сандомирських артикулах рокошани вимагали вигнання іноземних радників Сигізмунда, втім вигнання езуїтів, створення постійної державної скарбниці, збільшення шляхетського представництва у Духовному трибуналі. Натомість регалісти у Віслицьких артикулах закликали до відновлення спокою в країні, декларували можливість поступок у бік рокошан у справах релігійних та збиранні податків на нові військові кампанії. Загалом, обидва документи не пропонували змін до існуючої системи проведення сеймів та сеймиків, не підважували права короля роздавати номінації та землі. На початку вересня 1606 року сторони конфлікту ознайомили опонентів зі своїми напріцівнями, але і повстала шляхта, і прибічники короля відмовилися йти на компроміс. Див.: Wisner H. Zygmunt III Waza. – Wrocław, 2006. – S. 101–102.

³⁶ Kempa T. Postawa kasztelana krakowskiego Janusza Ostrogskiego... – S. 273–274.

³⁷ Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – Київ, 2008. – С. 136–138.

³⁸ Кулаковський П. Князь Януш Острозький і поунійна релігійна боротьба // Осягнення історії. Збірник наукових праць на попану професора М.П. Ковальського. – Острог-Нью-Йорк, 1999. – С. 324–332.

Дослідник навів аргументи, що підтримка князем Янушем православної чи унійної партії під час сеймів була зумовлена, в першу чергу, конкуренцією з братом Олександром Острозьким за вплив на середовище волинської шляхти. Після смерті молодшого брата у грудні 1603 року і до смерті у вересні 1620-го Януш Острозький лобіював інтереси православних на загальнодержавній арені. Петро Кулаковський припускає, що причина такої поведінки краківського каштеляна могла випливати не тільки з прагнення змінити свої впливи на українських землях, а й бажання додогодити батькові князю Василю-Костянтину, який звертався до сина з відповідним проханням³⁹.

У сучасній історіографії доволі популярним є твердження, що практично всі представники магнатських родин, а особливо ті, які походили з руських земель, мало переймалися ідеологією золотих шляхетських вольностей. Вони начебто були повністю зосереджені на репрезентації своїх партикулярних інтересів. Воно й не дивно – в умовах децентралізації влади у ранньомодерній Речі Посполитій значно зросла роль магнатів як творців конкретної політики в окремих воєводствах. Представники потужних магнатських родин самі наголошували на проблемах своїх регіонів під час вальних сеймів і самі опікувалися реалізацією наказів з Варшави⁴⁰. Владислав Соколовський вважає, що князь Януш, як і його батько Василь-Костянтин Острозький, належали до тієї групи сенаторів, котрі не дуже переймалися питанням дотримання шляхетських свобод. Гасла захисту шляхетської республіки та обмеження прав монарха вони використовували виключно для досягнення своїх прагматичних цілей. Подібний «цинізм» вирізняв поведінку не тільки Острозьких, а й інших можновладців, починаючи від канцлера Яна Замойського і завершуючи сенаторами з менш впливових родів⁴¹.

Острозький під час рокошу долучився також до дискусії про компетенції короля, як правителя Речі Посполитої. Обов'язки монарха – одна з провідних тем політичних промов краківського кашеляна. Від моменту сходження Сигізмуна III на престол (1588) стосунки князя з правителем складалися по-різному. В історії цих стосунків можна виділити і період співпраці, і пе-ріод протистояння. Важко однозначно назвати Острозького регалістом чи прихильником ідеї шляхетської республіки. У 1590-х та в перші роки XVII ст. траплялося, що він висловлював підтримку і монарху, і сеймовій опозиції. За свідченням одного з лідерів опозиціонерів Миколая Зебжидовського, краківський каштельян особисто визнав перед ним, що має на короля зла більше, ніж його співрозмовник⁴². Проте під час рокошу князь уникав занадто гострої критики на адресу Сигізмуна III і закликав не стільки до обме-

³⁹ Кулаковський П. Князь Януш Острозький і поунійна релігійна боротьба. – С. 325.

⁴⁰ Sokołowski W. Politycy schyłku złotego wieku... – S. 20.

⁴¹ Там само. – S. 20.

⁴² Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606-1608. – Kraków, 1918. – T. 3. – S. 175.

ження прав короля, скільки до їх конкретизації. Едвард Опалінський пояснює брак виразної антикоролівської риторики з боку руської, литовської та мазовецької шляхти тим, що вона, на відміну від мешканців Малопольщі та Великопольщі, була більше схильна до монархічної традиції⁴³. Хоча навіть монархістам Сигізмунду III не давав багато приводів для гордості: він не брав особистої участі у військових діях⁴⁴ і не дбав про добре відносини із сусідніми країнами, а саме за ці речі шляхта найбільше цінуvalа своїх правителів⁴⁵.

Виступаючи ще на передрокощовому сеймі у 1605 році, Януш Острозький порівнював устрій Речі Посполитої з подружнім життям, називав короля «małżonkiem prawdziwym tej Rzeczypospolitej»⁴⁶. За два роки, магнат нагадував Сигізмундові III, що він був обраний на трон вільним народом, і що пошук компромісу з цим народом не тільки не зашкодить королівській гідності, а навпаки, тільки зміцнить його панування. Натякав також, що поступки рокошанам збільшать симпатії шляхти не тільки до нього самого, а й до його нащадків⁴⁷.

Князь підкреслював, що саме шляхта обдарувала короля особливими правами. У відповідь рицарський стан не вимагає багато, тільки захисту та можливого примноження своїх свобод, і саме таку політику сповідували по-передники Сигізмунда на польському троні⁴⁸.

Острозький заявляв, що для нього завжди однаково важливими були гідність короля, права та свободи шляхти і здоров'я Речі Посполитої⁴⁹. І в момент гострого протистояння обов'язок правителя полягає у тому, аби повернути державу до стану єдності та заспокоїти людей, котрі страждають через конфлікт. Задля досягнення миру Сигізмунд III повинен зробити все, не дослухаючись до тих радників, які твердять, що переговори з рокошанами негідні монарха⁵⁰.

⁴³ Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej... – S. 57.

⁴⁴ Krakівський каштелян, як і решта шляхти, вважав, що король має брати участь у військових походах. Наприклад, на початку 1613 року, коли Сигізмунд III питав Януша про напрямки закордонної політики країни, той радив монархові зібрати більше грошей на московську війну, а не оголошувати новий побор до війська. У ситуації з татарським наїздом на Поділля Острозький просив короля, аби той «przykładem swoich potężnych przodków» поборов ворога «kipą a nie poborem»: Byliński J. Dwa sejmy z roku 1613. – Wrocław, 1984. – S. 15.

⁴⁵ Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej... – S. 56-57.

⁴⁶ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Rkps 341 IV [Panowanie Zygmunta III. 1603-1627]. – K. 26.

⁴⁷ BN. – Rkps 3087. – K. 504: Poselstwo p[ana] crakowskiego [Janusza Ostrogskiego] do K[rola] I[ego] M[ilości] y do senatu. Bd [VI.1607].

⁴⁸ «Uczyniliśmy W.K.M. Krolem y panem naszym, powierzelismy W.K.M. zdrowia, ucciwości, naszych drogich wolności, krwią przodków naszych nabyczych. Uczynielismy W.K.M. piersiami braci naszych *Victorem et triumfatorem* nad wielu monarchów poganińskich y krzescyánskich. Nie pragniemy nic więcej po W.K.M., ieno abyscale zachował prawa i wolnosci nasze, które zawsze slusznie miałby nie tilkocale zachowac, ale i choinie ich pomnazarac», див. Там само. – K. 462 v.-463: Mowa pana krakowskiego [Janusza Ostrogskiego] do K[rola] I[ego] M[ilości]. Bd.

⁴⁹ Там само. – K. 462.

⁵⁰ Там само. – K. 462 v.

З іншого боку, Януш Острозький не наполягав на обмеженні прав короля хоча б тому, що добре пам'ятив, як виглядала Річ Посполита за часів сильної сеймової опозиції під керівництвом канцлера Яна Замойського. Конфлікт із цим надзвичайно популярним серед шляхти політиком дорого обійшовся Острозьким⁵¹. І хто би тепер дав гарантії, що лідер рокошу Миколай Зебжидовський не використав би обмеження прав монарха на свою користь? Зрештою, стосунки із цим останнім для Януша Острозького не завжди складалися добре⁵². Не маючи своєї конкретної візії обсягу королівських повноважень, князь закликав до повернення порядку «jak za przodków naszych». Поганий мир між королем та шляхтою завжди є кращим, ніж добра війна. Після оголошення Сандомирських та Віслицьких артикулів краківський каштелян усіляко намагався переконати шляхту не поглиблювати конфлікт із королем. Він стверджував, що Сигізмунд III скильний до поступок, і такою нагодою вирішити громадянський конфлікт не варто нехтувати⁵³. Сам король, принаймні на словах, був вдячний Острозькому за посередництво в переговорах із рокошанами. Однак нагороджувати його за зусилля не поспішав. Правитель давав зрозуміти, що у відновленні згоди в країні відзначився весь сенат, а не хтось конкретно⁵⁴.

Листи і промови Януша Острозького дають багатий матеріал для роздумів про те, який зміст він вкладав у поняття *Ric Pospolita*. Аналізуючи ці джерела, можна зробити висновок, що Річ Посполита виступала для нього синонімом батьківщини, держави і одночасно традиційного політичного устрою, союзу шляхти та короля. Нині прийнято вважати, що на початку XVII століття завершився процес ідентифікації шляхти з державою, Річчю Посполитою. Якби її «громадянам» відома була крилата фраза Людовіка XIV, вони би, без сумніву, переробили її на «Річ Посполита – це ми!». Подібною ідеологією були сповнені промови не тільки рокошан, але і краківського каштеляна. Ще на початку 1590-х років, пояснюючи малопольській

⁵¹ Kempa T. Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książetami Ostrogskimi i jego wpływ na sytuację wewnętrzną i zewnętrzną Rzeczypospolitej w końcu XVI wieku // Sołtum. Ałmanach społeczno-historyczny. – Kielce, 2010. – Wyd. 9. – C. 67–96.

⁵² У 1590-і роки під час сеймів часто доходило до сутичок між слугами Януша Острозького та Миколая Зебжидовського. Останній оскаржував князя, що той підбурює краківську шляхту виступати проти монарха, див. BN. – Rkps 3085: Materiały do historii polskiej, w których zawierają się: akta publiczne, diplomata, listy znacznych w oczyźnie urodzeniem i urzędami ludzi, memoryały posłów zagranicznych y repliki na nie, listy różnych potentatów europejskich [...] Tomus I-mus ab Anno 1503 ad Annum 1613], k. 68-69: Akt oskarżenia złożonego w urzędzie starościńskim krakowskim przez Mikołaja Zebrzydowskiego marszałka w[ielkiego] kor[onnego] przeciwko kasztelanowi krakowskiemu Januszowi Ostrogskiemu o znieważanie i spowodowanie zajścia ulicznych. Kraków, 9.IX.1596 (odpis).

⁵³ BN. – Rkps 3087. – K. 462: Mowa pana krakowskiego [Janusza Ostrogskiego] do K[rola] I[ego] M[ilosci]. Bd.

⁵⁴ BN. – Rkps 3085. – K. 171-172: List Króla Zygmunta III do Janusza Ostrogskiego w sprawie pogodzenia się z rokoszanami [Kraków, 20.II.1608] (odpis).

шляхті причини своєї відсутності на сеймику в Прошовицях, Януш Острозький наголошував на тому, що якби був здоровий, ніколи б не відмовився зробити будь-яку послугу для Речі Посполитої⁵⁵.

Учасники рокошу, виступаючи на численних зібраннях та з'їздах, мали нагоду представити свій діагноз для «хвороб» держави та запропонувати способи їх «лікування». Думки з цього приводу Януша Острозького особливою оригінальністю не вирізнялися. Krakівський каштелян вимагав розширення прав сенату і гарантій для представників православного віровизнання. Не оминав він і популярні серед шляхетського загалу гасла заборони старостам та придворним урядникам обиратися послами на сейм, а також обмеження впливу магнатів на сеймики⁵⁶.

Влітку 1606 року Острозький прокоментував ситуацію в країні у листі до сенаторів, в якому уникнув конкретики і доволі барвисто представив проблему звуження шляхетських свобод. У різкій формі він звинуватив Сигізмунда III у тому, що через його політику страждає ціла Річ Посполита, «wolny naród niewoleństwo cierpi, prawa odrzucone, wolności podeptane». У ситуації, коли зневажені «prawa i wolności miłe», над громадянами Республіки, на думку князя, нависла реальна перспектива жахливої смерті і вічного рабства⁵⁷.

Після укладання Саномирських артикулів Krakівський каштелян все частіше говорив про своєрідну колективну відповіальність короля і шляхти за долю Речі Посполитої. На думку Острозького, у тому, що протистояння між регалістами та рокошанами вилилося у збройну сутичку під Яновцем (початок жовтня 1606) винні були також і сенатори, котрі доклали недостатньо зусиль у боротьбі за мир⁵⁸. Князь прямо називає цю подію поразкою держави, адже на полі битви полягло кілька сотень славних рицарів, і тепер їх невинно пролита кров просить Бога про помсту. Причинами їхньої загибелі стали відмова шляхти слухатися короля і відмова короля розглянути Саномирські артикули під час сейму. Князь Януш вважав, що таке брутальне і нечуване до того розв'язання суспільних конфліктів у Речі Посполитій стало можливим через поширення в державі іноземних звичаїв (яких саме і звідки конкретно поширилися Острозький не конкретизує)⁵⁹.

До вирішення конфлікту шляхом переговорів Krakівський каштелян закликав шляхту ще під час Саномирського з'їзду. Пропонував його учасни-

⁵⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Potockich z Łanicą. – Nr. 1593. – K. 1: Лист кн. Януша Острозького до шляхти Krakівського воєводства, згромадженої на сеймик до Прошовиць, без місця і дати.

⁵⁶ Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej... – S. 175.

⁵⁷ BN. – Rkps 3087. – K. 616 v.: Copia listu p[ana] krakowskiego [Janusza Ostrogskiego] do Króla Ie[go] M[iloś]ci u panow senatorow. Bd [po 16.VI.1607].

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само. – K. 617 v.

кам, аби вони уклали договір з королем, текст якого був би виправцюваний під час нарад на новому з'їзді, який можна було би провести під Іваниською чи Осекою [маєтки Острозького в Малопольщі – О.Б.] 12 жовтня 1606 року⁶⁰. Князь-медіатор вважав, що Сандомирські та Віслицькі артикули містять у собі чимало слушних постулатів, які підтверджують, що Річ Посполита має добру традицію розв'язання конфліктів не шляхом збройної боротьби, а стежкою переговорів. Головну відповідальність за мир у державі Острозькій все ж покладав на короля, який у цей визначальний час повинен виконувати роль найвищого урядовця (*Supremus Magistratus*)⁶¹.

На початку 1607 року Януш Острозький став гарячим прихильником скликання конвокаційного сейму, який міг би допомогти примирити короля і рокошан. На думку князя, згода стала особливо потрібною у світлі можливої агресії з боку Московії і Туреччини⁶². До оголошення цієї ініціативи краківського каштеляна підштовхував «сенаторський обов'язок». Прихильникам короля, що відкидали цю ідею, Острозький обіцяв задіяти всі свої ресурси і самостійно організувати зустріч⁶³. Головним опонентом задуму, як відомо, був кардинал Бернард Мацейовський. Останній погоджувався з тим, що вітчизна потребує участі Острозького у вирішенні конфлікту, однак не бачив настільки великої зовнішньої загрози для держави, аби скликати подібний з'їзд. З подальших натяків кардинала випливало, що ідею князя підтримують далеко не всі сенатори⁶⁴. Насамкінець Мацейовський нагадував, що за коронним правом ані шляхти без короля, ані королю без шляхти не можна проводити з'їздів⁶⁵.

Цікаво простежити, наскільки змінилася риторика Януша Острозького в питаннях, пов'язаних із функціонуванням держави, після завершення рокошу Зебжидовського. У січні 1620 року з'їзд шляхти Краківського воєводства скерував до нього (і деяких інших малопольських магнатів) посольство у справі лісовчиків, які грабували коронні землі на самому кордоні з імперією Габсбургів. Князь Януш, тоді вже серйозно хворий, написав зі свого маєт-

⁶⁰ Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606-1608. – Kraków, 1918. – T. 3. – S. 156.

⁶¹ BN. – Rkps 3087. – K. 678: Copia listu od p[ana] krakowskiego [Janusza Ostrogskiego] do Kro[lla] I[ego] M[ilości]. Ostróg, 26.I.1608.

⁶² Там само. – Rkps 3085. – K. 130-131: Copia listu X[iążęcia] J[ego] M[ilości] pana krakowskiego [Janusza Ostrogskiego] do J[ego] M[ilości] X[iądza] cardynała [Bernarda Macejowskiego] z poparciem prośby rokoszan o zwolnienie konwokacji, Ostróg, IX.1607 (odpis).

⁶³ Там само. – Rkps 3087. – K. 662 v.: Copia listu xieżęcia Ie[go] M[ilości] pana krakowskiego [Janusza Ostrogskiego] do Ie[go] M[ilości] X[iądza] cardinala [Bernarda Maciejowskiego]. Ostróg, 4.XI.1607.

⁶⁴ Там само. – Rkps 3085. – K. 128-129: Respons J[ego] M[ilości] X[iądza] kardynała [Bernarda Maciejowskiego] na list pана krakowskiego [Janusza Ostrogskiego] o odmowie zwolnienia konwokacji о kterą просили rokoszanie. Kraków, 20.XI.1607 (odpis).

⁶⁵ Там само. – Rkps 3087. – K. 663 v.: Copia listu xieżęcia Ie[go] M[ilości] pana krakowskiego [Janusza Ostrogskiego] do Ie[go] M[ilości] X[iądza] cardinala [Bernarda Maciejowskiego]. Ostróg, 4.XI.1607.

ку Грохоліце до шляхти лист. Незважаючи на погане самопочуття, краківський каштелян намагався бути в курсі усіх політичні подій, які відбувалися в країні та за кордоном. Наголошував, що конфлікт у Центральній Європі визрівав віддавна, і що дух війни можна було відчути в повітрі ще кілька місяців тому: «[...] z początku jeszcze lata, gdy się iskierka teraźniejszego zapalu wszczynała, widząc, do jakich terminów przyjść i jak szkodliwymi ojczyźnie naszej milej periody kończyć miały [...]»⁶⁶. Краківський кашелян підкреслював, що, як сенатор, він намагався попередити короля про потенційні джерела неспокою, однак правитель ніяк не відреагував на його звернення⁶⁷. Сигізмунд III лише поділився з князем інформацією про причини повстання лісовчиків і рішення відправити до них свого дворяніна. Оскільки активність цього посланця і наступні звернення краківського каштеляна до короля, сенаторів і згromадженої на сеймiku в Опатові шляхти результатів не дали, він сам вирішив поїхати «w kraje podgórskie». «Niemal in centro tego zapalu stanąłem, chcąc być exemplo ludziom i pobudką do ostrożności i czujności obywatelom tamecznym», – пише далі князь Януш у листі до малопольської шляхти. «Cokolwiek sposobu do gaszenia tego zapalu widział, nie opuściłem żadnego. Była niemała zgromadzona kupa w tamtym kraju szlachty, a nie był żaden, któryby rękę mi w takowym razie miał porrigere». У підсумку, вісім тижнів марних зусиль закінчилися без результату. Після повернення до своїх маєтків, князь взяв у руки лист від монарха з питанням, що робити. «Dalem znowu radę uprzejmą, szczerą, cnotliwą, z którą in theatro Reipublicae i przed Meiestatem Najwyższego nie powstydzę się stanąć». Але, з жалем констатує князь Януш, його порада не змогла змінити думку більшості сенаторів⁶⁸.

Як бачимо, навіть в останні роки життя Острозький намагався бути популярним у шляхетському середовищі. Знову намагався підкреслити свою роль медіатора у переговорах між шляхтою та королем. Не вагався нагадати, що його діяльність підпорядкована його суспільним ролям – громадянина (*obywatela*) Краківського воєводства та сенатора Речі Посполитої. У цьому випадку сенаторський обов’язок Острозького полягав, перш за все, у дорадництві королеві.

Чи зусилля Януша сподобатися шляхетському загалу сприймало саме лицарство? Повертаючись до часів рокошу, згадаймо тогочасні сатиричні памфлети з критикою учасників буревінних подій. В одному з таких творів, написаних під кінець 1606 року, краківський кашелян був гостро скритикований за «шлюб із Бахусом». На думку автора, це алкоголь, а не турбота про вітчину, керувала діяннями сенатора. Добра їжа та міцні напої змусили Острозького залишити рокошан в таборі під Саномиром і перебратися до королівських наметів («kieliszek albo dzbanek to w głowie jego panek»).

⁶⁶ Akta sejmikowe województwa krakowskiego / Wyd. S. Kutrzeba. – Kraków, 1932. – T. 1. – S. 419.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само. – S. 419-420.

Анонімний поет вважає, що князь Януш є негідним слави своїх пращурів, і припускає – якщо вісті про непристойну поведінку краківського каштеляна дійуть до Острога, це може остаточно підірвати здоров'я важко хворого князя Василя-Костянтина⁶⁹.

Інший учасник подій, критикуючи лідерів рокошу за брак послідовної стратегії, виправдовує Острозького. У його творі краківський кашелян переконує шляхту піти на угоду з королем вже після отримання Віслицьких артикулів, які могли задовольнити вимоги рокошан. На відміну від багатьох інших можновладців, які зраджували своїм переконанням, Острозький зображеній тут як гідний сенатор і славний князь⁷⁰.

Звертаючись до шляхти, згromадженої на сеймах, сеймиках та інших з'їздах, князь Януш любив наводити сюжети з історії Республіки. Велику роль у політичному світогляді краківського каштеляна відігравала категорія традиції, під якою він розумів переважно минуле, у тому числі свого роду. Треба відзначити, що у сеймових промовах шляхта часто посилалася на звичаї пращурів, котрі уміли в згоді прийняти потрібні рішення. На думку учасників політичного життя Речі Посполитої, їхні пращури мали такі чесноти, які нині втратили свою вартість. Вони вміли керуватися у своїх рішеннях фундаментальними, правдивими, а не миттєвими цінностями, найбільше поважаючи згоду⁷¹. З культом спадщини предків пов'язана була теж категорія давнини. Громадяни Речі Посполитої часто вимагали від короля дотримання давніх прав та звичаїв. Серед шляхти у ранньомодерний період існував своєрідний культ історії. Знання про історію свого роду і всієї країни, безумовно, належало до канону ерудиції державного мужа. Обов'язковими були також знання про найближчих сусідів Речі Посполитої: Угорщину, Молдавію, Кримський ханат, Османську Порту, Московське царство та імперію Габсбургів. Обізнаність з європейською історією найкраще проявлялася під час дискусій над турецьким питанням. Взагалі, як польська, так і литовська та руська шляхта були свідомі, що їхні пращури мали відмінні політичні традиції, і знання про окрему державність наприкінці XVI – на початку XVII століття було ще доволі актуальним⁷².

Підкреслюючи свою позицію першого світського сенатора, Януш Острозький апелював до історії краківської каштелянії, коли хотів показати, що це краківські кашеляни з давніх часів відвертали небезпеку від країни, а тому і мають особливий статус у державі⁷³. Не відмовлявся Острозький і від нагадувань про те, спадкоємцем якого славного роду він є. Власне, похо-

⁶⁹ Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606-1608. – Kraków, 1916. – T. 2. – S. 70-71.

⁷⁰ Там само. – S. 346.

⁷¹ Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej... – S. 92-96.

⁷² Там само. – S. 51-52.

⁷³ BN. – Rkps 3087. – K. 503 v.: Poselstwo p[ana] krakowskiego [Janusza Ostrogskiego] do K[rola] I[ego] M[ilości] y do senatu. Bd [VI.1607].

дження і є гарантам усіх чеснот шляхтича. Тих, хто мав щодо цього сумнів, краківський каштелян закликав зазирнути в старовинні хроніки, автори яких до небес підносили чесноти родин Острозьких і Тарновських, спадкоємцем яких він був по батьківській і материнській лініях⁷⁴.

Про свою шляхетську честь, успадковану від пращурів, Острозький не раз згадував у листах до «громадян Республіки». Читаємо про неї і в зверненні до рокошан, зібраних під Сандомиром: «Wedle przysiegi mojej nie powinien ia być mądrym, ieno cnotliwym. Cnota się z przodków cnotliwych rodzi, a dobrym czwyczeniem utwierdza się. Mądrość i dowcip sam Pan Bog daie. Tu kazdy na swiecie naiwieczej powinien Boga wedle wiary, nadzieje i miłości, która wszystko wiąże, potym oyczynie mieley, zatym rodzicom zwierzchnym y powinowatym»⁷⁵.

Піклувався князь Януш Острозький і про свій образ в історії. Закликаючи сенаторів взяти участь у порозумінні між рокошанами та королем, він застерігав, що в разі поглиблення конфлікту потомки оскаржуватимуть не тільки винуватців розбрата (монарха і шляхту), але й невдалих захисників свободи (сенаторів)⁷⁶.

Характеризуючи політичну активність краківського каштеляна на початку XVII століття, Томаш Кемпа пише, що «навіть як для магната, князь Януш був людиною винятково амбітною та охочою славі». Опанувавши політичну риторику, він послідовно боровся за поширення своїх впливів під час рокошу⁷⁷. Не заперечуючи, що тогочасна шляхта та магнати, послуговуючись категоріями свободи, вітчизни чи миру в державі, використовували їх деяло інструментально, не можна ствердити, що учасники політичного життя Речі Посполитої зовсім не відчували їхнього змісту. Януш Острозький, як активний учасник великої політики, звісно, грав певну роль, і в цій ролі почував себе цілком комфортно. Той факт, що часом він змінював свою думку чи робив наголос на інших цінностях, швидше, показує його як вправного політика, а не цинічного маніпулятора. Тим більше, що на відміну від свого батька, який працював лише на шляхетську аудиторію Русі, князь Януш мав значно ширше коло «слухачів» з традиційних коронних земель. Засвоєнням останнім представником роду Острозьких категорій політичного життя, якими послуговувалася вся шляхта, їх використання та наповнення власними змістами, свідчить, що принаймні частина українських еліт, котра увійшла на політичну сцену вже після Люблінської унії, мала високий ступінь інтеграції з елітами всієї Речі Посполитої та була зацікавлена у подальшому розвиткові цього державного проекту.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само. – K. 338: Declaratio castellana krakowskiego [Janusza Ostrogskiego, czytana w kole rokoszowym]. 15.VIII.1606.

⁷⁶ Там само. – K. 503 v.: Poselstwo p[ana] krakowskiego [Janusza Ostrogskiego] do K[rola] I[ego] M[ilosci] y do senatu. Bd [VI.1607].

⁷⁷ Kempa T. Postawa kasztelana krakowskiego Janusza Ostrogskiego... – S. 295.